

**XIVA VA QO‘QON XONLIKLARI O‘RTASIDAGI
DIPLOMATIK MUNOSABATLAR: ELCHILIK ALOQALARI VA
O‘ZARO KELISHUVLARNING TAHLILI.**

Bozorov Bahodir Botir o‘g‘li

Toshkent Davlat Sharqshunoslik universiteti

Tarixshunoslik, manbashunoslik va tarixiy

tadqiqot usullari mutaxassisligi 2-kurs magistranti

E-mail: bakhodirbozorov07@gmail.com

ANNOTATSIYA: Maqolada XVIII–XIX asrlarda Xiva va Qo‘qon xonliklari o‘rtasidagi diplomatik munosabatlar elchilik almashinuvi, maktub va sovg‘a-salomlar, harbiy-siyosiy ittifoq hamda savdo-iqtisodiy manfaatlar kesishuvi nuqtai nazaridan tahlil etiladi. Tadqiqotda Muhammad Hakimxon to‘ra, Ogahiy kabi mahalliy tarixiy asarlar, shuningdek Rossiya imperiyasi harbiy-siyosiy xotiralari va zamonaviy ilmiy tadqiqotlar qiyosiy o‘rganiladi. 1815-yilda Umarxon tomonidan Xorazmga yuborilgan dastlabki elchilik, 1820–1822-yillardagi Istanbul elchiligining Xorazm orqali tranzit harakati, 1821-yil atrofidagi Buxoroga qarshi ittifoq hamda 1843–1849-yillardagi o‘zaro elchilik aloqalari muntazam diplomatik an‘ananing shakllanganini ko‘rsatadi. Aloqalarning mazmunida Buxoro amirligining mintaqaviy ta‘siriga qarshi manfaatlar uyg‘unligi, karvon yo‘llari xavfsizligi va boj masalalari muhim o‘rin tutgani asoslanadi. Shuningdek, 1873-yilgi Xiva yurishi va 1876-yilda Qo‘qon xonligining tugatilishi mustaqil diplomatik aloqalar tizimini keskin qisqartirgani, biroq ularning barcha ko‘rinishlarini

birdaniga yo‘q qilmay, siyosiy-diplomatik shaklini o‘zgartirgani xulosa qilinadi.

Kalit so‘zlar: Xiva xonligi, Qo‘qon xonligi, diplomatiya, elchilik aloqalari, muhabbatnoma, harbiy-siyosiy ittifoq, Buxoro amirligi, Muhammad Rahimxon I, Umarxon, Ogahiy, Rossiya imperiyasi.

ABSTRACT: This article analyzes diplomatic relations between the Khanates of Khiva and Kokand in the 18th–19th centuries from the perspective of embassy exchanges, correspondence and gifts, military-political alliances, and the intersection of trade and economic interests. The study comparatively examines local historical works such as those of Muhammad Hakimkhan Tora and Agahi, as well as Russian imperial military-political memoirs and modern scholarly research. The first embassy sent by Umarkhan to Khorezm in 1815, the transit of the Istanbul embassy through Khorezm in 1820–1822, the anti-Bukharan alliance of around 1821, and the reciprocal embassy contacts of 1843–1849 demonstrate the formation of a regular diplomatic tradition. The article substantiates that the convergence of interests against the regional influence of the Emirate of Bukhara, the security of caravan routes, and customs issues played an important role in the substance of these relations. It also concludes that the Khiva campaign of 1873 and the abolition of the Kokand Khanate in 1876 sharply reduced the system of independent diplomatic relations, yet did not eliminate all its forms at once, instead transforming its political and diplomatic character.

Keywords: Khiva Khanate, Kokand Khanate, diplomacy, embassy relations, muhabbatnoma, military-political alliance, Emirate of Bukhara, Muhammad Rahimkhan I, Umarkhan, Agahi, Russian Empire.

XIX asrga kelib xalqaro munosabatlar yangi bosqichga o‘tgan ediki, bu holat diplomatik tartib-qoidalardan tortib muzokara mavzusigacha bo‘lgan

jarayonlarda o'z aksini topgan. Shu jihatdan, Xiva xonligida xorijiy elchilarni qabul qilish masalasini tadqiq etish, o'z navbatida, o'zaro munosabatlar dinamikasini kuzatish hamda o'sha davr tarixiy voqelig'ining jonli manzarasini yaratishga imkon beradi¹. XVIII–XIX asrlarda Xiva va Qo'qon xonliklari Markaziy Osiyodagi siyosiy jarayonlarning muhim ishtirokchilaridan biri bo'lgan. Ularning o'zaro munosabatlarini faqat savdo yoki harbiy to'qnashuvlar doirasida ko'rish yetarli emas. Ikki davlat o'rtasidagi aloqalarda elchilik, maktub almashish, siyosiy muzokaralar olib borish, ittifoq izlash va o'zaro manfaatlarni muvofiqlashtirish kabi diplomatik vositalar ham muhim o'rin tutgan.

Xiva va Qo'qon o'rtasidagi diplomatik munosabatlarning mazmunini anglash uchun, avvalo, har ikki davlatning o'z siyosiy manfaatlarini hisobga olish zarur. Qo'qon xonlikni shimoliy hududlari qozoq dashtlaridan tashqari Xiva xonligi bilan ham chegaradosh, qo'shniga aylanishi Minglar va Qo'ng'irotlar sulolalari o'rtasidagi munosabatlarni rivojlanishiga olib keldi. Bu esa har ikki sulola bir-biri bilan chegaradosh qo'shni bo'lganidan keyingina diplomatik munosabatlarni o'rnatishga kirisha boshladi, deb xulosa qilish ham to'g'ri emas. 1750-yillardagi qalmiqlarga qarshi Turkiston xonliklari o'rtasida harbiy ittifoq tuzish masalasidagi harakatlarda Xorazm chetda qolmaganligi aniq². Xiva tomoni uchun esa Qo'qon bilan munosabatlarni yaxshilashning asosiy sabablaridan biri Buxoro amirligining mintaqadagi siyosiy ta'siri edi. Qo'qon hukmdorlari ham Buxoro bilan murakkab munosabatlar sharoitida boshqa siyosiy kuchlar bilan yaqinlashishga intilgan.

Xiva–Qo'qon munosabatlari ham Umarxonning tashabbusi bilan boshlangan edi. 1815-yilda Umarxonning Xorazmga yuborgan dastlabki

¹ Аллаева Н. Хива хонлигининг дипломатияси ва савдо алоқалари (XVI–XIX асрлар). – Тошкент.: Академекнашр, 2019. – Б. 298.

² Mahmudov Sh. Qo'qon–Xiva o'rtasidagi elchilik aloqalari (XIX asr) // Imom Buxoriy saboqlari. –Toshkent. 2025.

elchiligiga Sayyid Muhammad Xoja rahbar etib belgilanadi. Qo‘qonning Xorazm bilan qo‘shni bo‘lishi esa har ikki sulola yetakchilariga yangi imkoniyatlar uchun bir omil vazifasini bajargan edi. 1815-yilda Umarxonning Xorazmga elchi yuborishdan asosiy maqsadi Dashti Qipchoq hududining xonlik tarkibiga kiritilganligi haqidagi xabarni yetkazish bo‘lgan. O‘z navbatida bu xabarni xonlik hududlarini kengayganligining rasmiy e‘lon qilishga qaratilgan siyosati sifatida baholash ham kerak³. Shu sababli bunday missiyalarni XIX asr boshlarida Xiva–Qo‘qon munosabatlarining institutsional shakllanish jarayonidagi muhim bosqichlardan biri sifatida baholash mumkin.

1820-yil atrofidagi diplomatik harakatlar esa ikki xonlik munosabatlarining faqat o‘zaro masalalar doirasida qolmaganini ko‘rsatadi. Qo‘qon tomonidan Istanbulga yuborilgan, Xo‘ja Mir Qurbon boshchiligidagi elchilikning Xorazm hududi orqali harakatlanishi Xivaning mintaqalararo diplomatik qatnovdagi geografik mavqei ham muhim bo‘lganini ko‘rsatadi. Elchilikning qaytish yo‘lida Xiva hukmdori Muhammad Rahimxon tomonidan vakillar hamrohlikka yuborilgani haqidagi ma‘lumot esa ikki tomon o‘rtasida muayyan diplomatik muloqot mavjud bo‘lganini anglatadi. Bunda Xiva hududi nafaqat ikki xonlik o‘rtasidagi aloqa yo‘li, balki Qo‘qonning uzoqroq tashqi siyosiy aloqalarida ham muhim tranzit makon sifatida namoyon bo‘ladi.

Elchilik almashinuvi hukmdorlar o‘rtasida siyosiy vaziyat haqida axborot yetkazish, o‘zaro munosabatlarning chegaralarini belgilash va qo‘shni davlatlar bilan bog‘liq masalalarni muhokama qilish imkonini bergan. **Xiva tarixiy xronikalarida Sayyid Muhammadxo‘janing Xivaga kelgani va Muhammad Rahimxon I huzurida qabul qilingani qayd etiladi⁴.**

³ O‘sha maqola.

⁴ Полвонов Н. Т. Қўқон ва Хива хонликларининг ўзаро элчилик алоқалари тарихига доир (XIX аср) // Научный вестник. Специальный выпуск. – Андижан.: Андижанский государственный университет им. З. М. Бабура, 2017. – Б. 25.

Qo‘qon hududlarining shimol tomonga kengayib, Xiva bilan chegaradosh hududlarga yaqinlashishi ikki hukmdor o‘rtasidagi diplomatik aloqalarning muntazam tus olishiga zamin yaratgan. Keyingi davrda ikki tomonning ayrim siyosiy masalalarda bir-birining manfaatlarini hisobga olgani va Buxoro amirligiga qarshi harakatlarda hamkorlik qilgani haqida ma’lumotlar uchraydi.

1822–yil bahorida turk sultoni Sulton Mahmudxonning huzuridan qaytayotgan Umarxon elchisi Hojimirqurbon xoja Xorazm orqali o‘z yurtiga qaytgan. Muhammad Hakimxon o‘z asarida bu elchilik haqida shunday ma’lumot beradi: “O‘sha ayyomda Hoji Mir Qurbon Urganj xoni Muhammadrahimxonning ikki elchisi bilan Rum xalifasi Sulton Mahmudxonning amir Umarxon uchun yuborgan sovg‘alarini olib kelishayotgani xabari yetishdi. Amir bu xabarni eshitgach, Muhammadyusuf tunqotarni ular istiqboliga yubordi, tunqotar elchilarni kutib olib, amir huzuriga yetkazdi va qutlug‘ko‘runishga kirgizdi. Kelgan elchilar amir qo‘lini o‘pish sharafigini topdilar, amir ularni juda katta hurmat bilan qarshiladi va munosib uylarga tushirdi. Rum sultonidan kelgan narsalar bezakli bir qilich, bir juft a‘lo to‘pponcha, ikkita juda yaxshi soat, ikkita benazir durbin va rumiy atlasdan tikilgan bir buxcha kiyim-kechakdan iborat bo‘lib, yana sulton amirni o‘zining xalifa sifatidagi “xonixonon” amaliga chiqarilgan Yorlig‘i bilan sarafriz qilgan edi”⁵.

Ogahiy “Zubdat ut-tavorix” asarida 1259/1843-yil zulqa’da oyining 14-kunida Rahimqulixon Qorabosh dodxohga Bobobekni qo‘shib, “muhabbatnoma” bilan Qo‘qonga yuborgani qayd etiladi.

Xiva qo‘shini Mari (Marv) tomon yurishi paytida, Sudukda, Qo‘qon elchisi keladi. “Seshanba kuni andin nahzat qilib, Suduk to‘g‘oyig‘a tushti.

⁵ Muhammad Hakimxonto‘ra. Muntaxab at-tavorix, (Ho‘qand va Buxoro tarixi. Sayohat va xotiralar). – Toshkent.: Yangi asr avlodi, 2010. – B. 440.

Hamul kun Xo‘qand viloyatining xokimi Sheralixondin Qarobosh dodxoh otlig‘ bir muazzaz va mo‘tabar kishisi elchi bo‘lib kelib, aning ixlosnomasin ostoni oliy mulozimlarining nazari anvari mutolaasig‘a yetkurdi va karami sultoni aning ahvolig‘a shomil bo‘lub, osoyish tahsili uchun Xivaqg‘a yibordi”⁶.

Xiva xoni Chorjo‘y safaridan qaytgach, Qo‘qon elchisini javob elchisi bilan qaytaradi. “...zulqa‘da oyining o‘n to‘rtida chahorshanba kuni ul hazrat Xo‘qand elchisi Qarobosh dodxohg‘a Bobobekni elchilik yo‘sun i bila qo‘shub, muhabbatnoma bila Xo‘qand viloyatig‘a irsol qildi”⁷.

Qaytgan Xiva elchilari Qo‘qondan sovg‘a-salomlar olib keladi. Shu bet ichida Qarobosh dodxoh yana Xivaga keladi va qaytariladi. “Mazkur oyning o‘n to‘quzida, jum‘a kuni Xo‘qandg‘a ketgan elchilar, ya‘ni, Bobobek va Yaxshimurodbek mazkur viloyatning hokimu hukmroni Sheralixonning qo‘shg‘on elchisi Qarobosh dodxoh yiborgan peshkashlarin kelturub, dargohi olampanoh mulozimlarining nazari anvari peshgohig‘a yetkurdilar”⁸. **Ushbu qaydlar Xiva–Qo‘qon diplomatik munosabatlarida elchilar bilan bir qatorda maktub va sovg‘alar almashinuvi ham muhim o‘rin tutganini ko‘rsatadi.** Sovg‘a-salomlar ham bu jarayonda oddiy moddiy buyum sifatida qaralmagan. Sharq diplomatiyasida hukmdor nomidan yuborilgan sovg‘a ko‘pincha hurmat, e‘tirof va yaxshi niyatning ramziy ifodasi bo‘lib xizmat qilgan.

1847-yil oxirida Qo‘qonga yuborilgan elchi Yusufbek 1848-yilning 3-mayida Xudoyorxonning elchisi Xolmurodbiy bilan birga Xivaga yetib kelib, Muhammad Aminxon huzurida bo‘lishadi. 1848-yilning 15-avgustida Xolmurodbiy Qo‘qonga qaytar ekan, Muhammad Aminxon unga

⁶ Мухаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Зубдат ут-таворих (тарихлар сараси). – Тошкент.: “Ўзбекистон” нашриёти, 2009. – Б. 167.

⁷ Ўша асар. – Б. 179.

⁸ Ўша асар. – Б. 184.

Nurmuhammad Qorako‘zni hamroh va elchi tariqasida ikki mamlakat o‘rtasidagi hamjihatlik munosabatlari bitilgan maktubida (yakjihatlik izhori uchun topshurg‘on muhabbatnomasin) “mavoliyfatnoma”sini (نامه موالفت) bayon qilib, Qo‘qonga yuboradi⁹. Nurmuhammad Qorako‘z 1848-yilning 1-dekabr kuni Qo‘qondan Xivaga yetib kelib, Muhammad Aminxon huzurida bo‘ladi. Qo‘qon-Xiva elchilik an‘analariga ko‘ra, Nurmuhammad Qorako‘z bilan Xudoyorxonning elchisi ham birga kelgan edi. 1849-yilning 24-fevralida Qo‘qon elchisi Xivadan qaytar ekan unga Muhammad Aminxonning mulozim amaldorlaridan Yusufbek elchi sifatida qo‘shib yuboriladi.

Manbalarda 1821-yil atrofida Xiva va Qo‘qon o‘rtasida Buxoroga qarshi qaratilgan harbiy-siyosiy ittifoq tuzilgani haqida ma’lumotlar uchraydi. Muhammad Rahimxon I va Umarxon hukmronligi davrida Buxoro amirligining siyosiy mavqei ikki xonlik tashqi siyosatida jiddiy omillardan biriga aylangan. Xiva tomonidan Qo‘qonga yuborilgan elchilik ham aynan ana shu siyosiy vaziyat sharoitida ikki hukmdorning manfaatlarini yaqinlashtirishga qaratilgan edi¹⁰. Muzokaralarning mazmunida harbiy masalalar bilan bir qatorda, o‘zaro xavfsizlik va aloqa yo‘llarining barqarorligi ham muhim o‘rin tutgan bo‘lishi mumkin. Chunki harbiy ittifoq faqat jangovar harakatlarni muvofiqlashtirish bilangina cheklanmay, ittifoqchilarning o‘zaro ishonchini, xabar almashinuvini va siyosiy vaziyat haqida ma’lumot yetkazib turishni ham talab qilgan.

Xiva xonligi tashqi siyosatiga oid tadqiqotlarda savdo yo‘llarini nazorat qilish, karvonlar harakatini ta’minlash va savdogarlar manfaatlarini himoya qilish diplomatik faoliyatning amaliy yo‘nalishlari qatorida ko‘rsatiladi. Buni Xiva–Qo‘qon munosabatlariga tatbiq etganda, diplomatik muloqotning iqtisodiy manfaatlar bilan chambarchas bog‘langanini ko‘rish mumkin.

⁹ Otaxonov F. Qo‘qon va Xiva xonliklari o‘rtasida 1821-yilda tuzilgan harbiy ittifoq va uning oqibatlari (“Shohnomayi nusratpoyom” ma’lumotlari tahlili) // O‘zbekiston tarixi. №2, 2012. – B. 24-34.

¹⁰ Бобобеков Х. Қўқон тарихи. – Тошкент. Фан, 1996.– Б. 120.

Chunki savdo yo‘lining ochiqligi faqat savdogarning foydasini emas, balki boj tushumlari orqali davlat xazinasining manfaatini ham ta‘minlagan. Karvonlar xavfsizligi masalasi iqtisodiy va siyosiy manfaatlar kesishgan nuqtalardan biri bo‘lgan.

Boj masalasi ham bu jarayonda e‘tibordan chetda qolmagan. Savdogardan olinadigan boj miqdori, ayrim hududlarda undiriladigan yig‘imlar yoki bir yo‘nalishdan ikkinchisiga o‘tishda yuzaga keladigan qo‘shimcha talablar savdoning iqtisodiy samaradorligiga ta‘sir ko‘rsatgan.

Mintaqaga Rossiya imperiyasining bosqini oqibatida ikki xonlik o‘rtasidagi aloqalar tugatildi. D.A. Milyutin o‘z xotiralarida Rossiya qo‘shinlarining 14–15-iyunga o‘tar kechasi Toshkentga hujum boshlaganini, Rossiyaning harbiy aralashuvi bilan Qo‘qon xonligi 1876-yil fevralida xonlik tugatilib, uning o‘rnida Farg‘ona viloyati tashkil qilindi¹¹. Xorazmda esa 1873-yilgi Rossiya yurishidan keyin Xiva xonligining tashqi siyosiy imkoniyatlari cheklanib, mintaqadagi avvalgi mustaqil siyosiy munosabatlar tizimi yangi imperiyaviy sharoitga moslasha boshladi. Qo‘qon xonligining siyosiy xaritadan chiqib ketishi Xiva – Qo‘qon munosabatlarining oldingi mazmunini ham yo‘qqa chiqardi. Ilgari ikki mustaqil xonlik o‘rtasida elchilar almashinuvi, siyosiy muzokaralar va manfaatlarni muvofiqlashtirish imkoniyati mavjud bo‘lgan bo‘lsa, Qo‘qon xonligi tugatilgach, bunday munosabatlarni avvalgi shaklda davom ettirishning siyosiy asosi qolmadi. Shu sababli 1876-yilni faqat Qo‘qon davlatchiligining tugatilishi sifatida emas, balki mintaqadagi mustaqil diplomatik aloqalar tizimining sezilarli darajada qisqarish bosqichi sifatida ham baholash mumkin.

Xiva–Qo‘qon aloqalarining tarixiy ahamiyati shundaki, ular Markaziy Osiyoda siyosiy qarorlar faqat harbiy kuch yordamida emas, balki muzokara, elchilik va kelishuvlar orqali ham amalga oshirilganini ko‘rsatadi. Harbiy

¹¹ Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. – Санкт-Петербург.: Типография В.В. Комарова, 1903. Т. II. – С. 405.

qarama-qarshilik ehtimoli mavjud bo'lgan sharoitda diplomatiya muayyan muammolarni tinch yo'l bilan hal qilish yoki hech bo'lmaganda ularni vaqtincha yumshatish imkonini bergan. Shu jihatdan elchilik munosabatlari davlatlararo raqobatning muqobil vositasi sifatida ham namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Зубдат ут-таворих (тарихлар сараси). – Тошкент.: “Ўзбекистон” нашриёти, 2009.
2. Муҳаммад Ҳакимхонтўра. Мунтахаб ат-таворих. –Тошкент.: Янги аср авлоди, 2010.
3. Полвонов Н. Т. Қўқон ва Хива хонликларининг ўзаро элчилик алоқалари тарихига доир (XIX аср) // Научный вестник. Специальный выпуск. – Андижан.: Андижанский государственный университет им. З. М. Бабура, 2017.
4. Mahmudov Sh. Qo'qon–Xiva o'rtasidagi elchilik aloqalari (XIX asr) // Imom Buxoriy saboqlari. – Toshkent. 2025.
5. Аллаева Н. Хива хонлигининг дипломатияси ва савдо алоқалари (XVI–XIX асрлар). – Тошкент.: Академнашр, 2019.
6. Бобобеков Ҳ. Қўқон тарихи. – Тошкент. Фан, 1996.
7. Милютин Д.А. Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина. 1865–1867 // Под ред. Л.Г. Захаровой. – М.: 2005.
8. Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. – Санкт-Петербург.: Типография В.В. Комарова, 1903.